

ДО ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ПРАВОВОГО ОBOB'ЯЗКУ

Попович Т.П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

Попович Т.П. До питання генезису правового обов'язку.

Розуміння поняття правового обов'язку, його ролі та місця у житті сучасного суспільства не можливе без усвідомлення того як відбувалося його становлення, які чинники впливали на його утворення, розвиток, розмаїття видів, способів реалізації і змісту. Історія зародження, становлення та розвитку правового обов'язку заслуговує на окрему увагу у правовій науці, оскільки витоки обов'язків людини, які згодом трансформуються у правові, можемо відшукати ще на ранніх етапах суспільного життя. Одночасно із зародженням людства виникає потреба у регуляції суспільних відносин між членами первісного суспільства. У процесі поступового розвитку первісне суспільство починає встановлювати певні правила поведінки, які опиралися на традиційність та звичаєвість тих чи інших дій. Такі правила здебільшого носили заборонний характер, наділяли своїх адресатів, у першу чергу, саме обов'язками у формі табу, мали колективний характер і не передбачали необхідності їх усвідомлення членами суспільства чи обґрунтування, тобто сприймалися як належне. З часом у членів такого суспільства виникали уявлення про бажану поведінку, досягнення якої, знову ж таки, обумовлювалося саме встановленням тих чи інших обов'язків. Водночас, індивіди опанували здатність нести відповідальність перед суспільством, утримуватися від небажаних дій і, навпаки, обирати найбільш суспільно корисний варіант поведінки, що, відтак, свідчить про поступовий розвиток обов'язку як міри належної поведінки.

На основі цього можна стверджувати, що історія правового обов'язку починається з появою архаїчних форм суспільства. Згодом утворюється держава, в якій обов'язок набуває специфічних властивостей, забезпечується апаратом примусу з боку держави, претендуючи на роль одного з основних регуляторів суспільних відносин, витісняючи тим самим ряд інших соціальних регуляторів. У процесі розвитку державності, правовий обов'язок трансформується, набуваючи нових рис та отримуючи нові під-

ходи до його тлумачення. Саме тому вважаємо за доцільне у даній науковій розвідці дослідити окремі аспекти процесу генезису правового обов'язку, у тому числі зосереджуючи увагу і на сучасних закономірностях його розвитку, що дало можливість дійти до певних висновків. Серед іншого, можемо констатувати, приділення недостатньої уваги інституту правовим обов'язкам, у перш за все, на міжнародному рівні. Це, у свою чергу, потенційно може створити перешкоди для ефективної та повноцінної реалізації основоположних прав людини, оскільки саме обов'язки є гарантією дотримання та втілення прав людини. Задля ж належного розвитку категорії правового обов'язку у найближчому майбутньому необхідно переглянути практику його закріплення та тлумачення, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Крім того, ефективним інструментом у ході зміцнення позицій правового обов'язку та підвищення його ролі стане просвітницька діяльність усередині суспільства, з акцентом на беззаперечному значенні обов'язку для реалізації основоположних прав кожного індивіда.

Ключові слова: обов'язок, правовий обов'язок, розвиток, соціальні регулятори.

Popovich T.P. To the question of the genesis of a legal duty.

Understanding the concept of legal duty, its role and place in the life of modern society is impossible without recognizing how it was formed, what factors influenced its creation, development, diversity of types, methods of implementation and content. The history of the origin, formation, and development of legal duty deserves special attention in legal science, as the origins of human duties, which later transform into legal ones, can be traced back to the early stages of social life. Simultaneously with the birth of humanity, there is a need to regulate social relations between members of primitive society. In the process of gradual development, primitive society begins to establish certain rules of behavior, which relied on the traditionality and customary nature of certain actions. Such rules were mostly prohibitive in

nature, endowed their addressees primarily with duties in the form of taboos, had a collective nature and did not provide for the need for their awareness by members of society or justification, that is, were taken for granted. Gradually, members of such a society developed ideas about desired behavior, the achievement of which was again conditioned by the establishment of certain duties. At the same time, individuals mastered the ability to be responsible to primitive society, to refrain from undesirable actions and, conversely, to choose the most socially useful behavior, which again indicates the gradual development of duty as a measure of proper behavior.

Based on this, it can be argued that the history of legal duty begins with the emergence of archaic forms of society. Later, the state is formed, in which duty acquires specific properties, is provided by the apparatus of coercion in the hands of the state, claiming the role of the main regulator of social relations, thereby displacing a number of other social regulators. In the process of statehood development, the legal obligation is transformed, acquiring new features and receiving new approaches to its interpretation. That is why we consider it is expedient in this research to investigate certain aspects of the process of the genesis of a legal obligation, including focusing attention on modern patterns of its development, which made it possible to reach certain conclusions. Among other things, we can state insufficient attention to legal obligations, first of all, at the international level. This, in turn, can potentially create obstacles to the effective and full realization of fundamental human rights, since duties are a guarantee of the observance and realization of human rights. In order to properly develop the category of legal obligation in the near future, it is necessary to review the practice of its consolidation and interpretation, both at the national and international levels. In addition, an effective tool in the course of strengthening the position of legal duty and increasing its role will be educational activities within society, with an emphasis on the undeniable importance of the duty to realize the fundamental human rights.

Key words: duty, legal duty, development, social regulators.

Постановка проблеми. Проблематика генезису правового обов'язку є важливим аспектом розвитку правової думки та юридичної практики. Відтак, поняття правового обов'язку пройшло довгий шлях еволюції від примітивних форм соціальної регуляції до складної системи правових норм у сучасному суспільстві, відображає не лише зміни у правовій сфері, але й модифікацію суспільних відносин загалом. Належне тлумачення історичного контексту формування

концепції правового обов'язку дозволяє глибше осягнути його сучасну роль у правовій системі та суспільному житті.

Дослідження генезису правового обов'язку охоплює широкий спектр історичних періодів та правових традицій. Від архаїчних форм регулювання поведінки в первісних суспільствах через розвиток державності та формування перших правових систем до сучасних концепцій прав та обов'язків людини і громадянина – кожен етап цього розвитку додавав нові відтінки до інтерпретації природи та функцій правового обов'язку. Аналіз цього процесу не тільки збагачує наше розуміння історії права, але й допомагає краще осмислити сучасні правові інститути та прогнозувати майбутні напрями трансформації правової теорії та практики.

Незважаючи на те, що правові обов'язки виконують важливу роль у механізмі взаємодії держави, права та особистості, без них неможливі ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок у суспільстві, ні зрештою збалансована правова система, недостатньо дослідженим залишається питання їх зародження та еволюції, розуміння їх змісту в історичному контексті та усвідомлення тенденцій розвитку в розрізі соціально-політичних, економічних метаморфоз сучасного суспільства. Усе вищезазначене, на наш погляд, ще більше актуалізує потребу та необхідність доктринальних досліджень генезису правового обов'язку, висвітлення його особливостей, що, безперечно, слугуватиме формуванню та окресленню певних прогнозів та перспектив його майбутніх сутнісних трансформацій.

Стан опрацювання проблематики. Категорія обов'язку як філософське поняття отримує своє підґрунтя у працях таких мислителів, як: Цицерон, Г. Гроцій, Б. Спіноза, С. Пуфендорф, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Л. Петражицький та низки інших. У свою чергу, обов'язок у правовій площині досліджувався наступними вітчизняними та іноземними вченими: С. Бертеа (S. Bertea), П. Біазетті (P. Biasetti), О. Білоскурською, Н. Герваген, Л. Грін (L. Green), Є. Джумурат, А. Девере (A. Devereux), Р. Дворкіним (R. Dworkin), К. Ессертом (C. Essert), О. Карманюком, Дж. Клоско (G. Klosko), Л. Летнянчиним, Дж. Рацом (J. Raz), М. Терещуком, Ю. Ткаченком, Т. Француз-Яковець, Л. Фуллером (L. Fuller), Г. Хартом (H. Hart), О. Черновол, І. Юрчак та іншими науковцями. Разом з тим, проблематика правового обов'язку, його природи, властивостей, у тому числі його генезису, у цілому характеризується недостатнім рівнем опрацювання у правовій доктрині.

Метою статті є дослідження та аналіз окремих аспектів процесу генезису правового обов'язку, при цьому зосереджуючи увагу і на

певних сучасних закономірностях його розвитку.

Виклад основного матеріалу. На ранніх стадіях історичного розвитку рівень і характер усвідомлення людиною себе, своїх дій і довколишнього середовища відрізнявся від сучасного, однак, як свідчать усі історичні факти, здатність людини до усвідомлення свого існування і вироблення ставлення до світу існувала завжди. Людина поступово виробила у собі здатність активно діяти задля досягнення певної мети чи отримання відповідного результату, або ж утримуватись від певних дій через можливість виникнення негативних наслідків для себе чи оточення. Саме потреба і здатність людини до оцінки довколишнього середовища, спроможність її обирати оптимальний чи прийнятний варіант своєї поведінки, усвідомлювати себе і своє буття та його умови стали причиною виникнення та існування суспільного регулювання. На основі свідомості у людини формується уявлення про належну поведінку у соціумі [1]. Усі вищенаведені чинники та фактори сприяли появі перших правил поведінки, домінуючими серед яких були заборони у формі табу. Заборони у формі табу за своїм змістом є нічим іншим як прототипом пасивних обов'язків, які вимагали утримання від небажаної поведінки у ході реалізації тих чи інших суспільних відносин. Однак поряд із категоричними заборонами (пасивними обов'язками) існували і обов'язки, наприклад, ті, що стосуються розподілу здобичі або поводження з предметами культу, які навпаки зобов'язували до вчинення певних активних дій, що свідчить про наявність у первинному суспільстві і активних обов'язків. Механізм забезпечення таких обов'язків складався переважно із засобів суспільного впливу, зокрема осуду з боку суспільства або ж сили звички. Найвищою ж мірою відповідальності за недотримання основних заборон було вигнання з роду чи племені.

Таким чином, на наш погляд, можна стверджувати, що джерелами юридичних обов'язків є саме обов'язки людини у первісному суспільстві. Аргументуємо це тим, що заборони у формі табу виражали саме міру необхідної, належної поведінки, що є ключовою ознакою у сучасному розумінні правового обов'язку. Більше того, існувала цілком усталена система забезпечення належного виконання та дотримання обов'язків, тобто відповідальність, зокрема у формі настання несприятливих наслідків для індивідів у вигляді осуду, вигнання, тощо. Отже, керуючись наявними історичними фактами, можемо говорити про існування у первісному суспільстві обов'язків як активних, так і, звісно, як вже було зазначено, переважуючих по своїй кількості – пасивних – заборон. Безумовно, на ранніх етапах розвитку суспільства ми не можемо гово-

рити про наявність правового обов'язку у сучасному його розумінні, проте обов'язки, які мали місце у тодішньому суспільстві вже характеризувалися низкою ознак, які згодом вплинуть на формування власне правового обов'язку і втіляться у його змісті.

Поступово, у міру розвитку самосвідомості індивідів і удосконаленням їхніх взаємовідносин виникають нові суспільні регулятори, зокрема мораль та релігія. Усвідомлення кожним індивідом свого особистого обов'язку перед родом і племенем свідчило про появу зародків моралі. Заборона як засіб соціального контролю, яка передбачала утримання від будь-яких дій, доповнюється, нехай поки що і примітивним, але моральним обов'язком вчинення певних активних вчинків. Моральний обов'язок починає підкріплюватися вже не лише страхом осуду з боку суспільства, а й внутрішнім моральним імперативом індивіда. На основі даного твердження можемо резюмувати, що моральні обов'язки стали ще одним поштовхом та передумовою для появи у подальшому правових обов'язків, хоча не можемо ігнорувати й той факт, що на становлення права як такого здійснювали свій вплив і ряд інших соціальних регуляторів, зокрема релігійні. Характерною ознакою релігійних норм була знову ж таки пріоритетність не прав і свобод, а саме обов'язків членів суспільства. Тобто, норми що забороняють і зобов'язують, здебільшого переважали над тими, що уповноважують. Релігійні обов'язки побутували у формі як активних, так і пасивних. Структура ж релігійних обов'язків включала у себе: обов'язок вчинити певну релігійну дію в інтересах уповноважених; обов'язок не вчиняти певних дій, які порушують релігійні права інших; обов'язок за певних обставин нести особисті чи майнові стягнення у разі невиконання (недотримання) відповідних релігійних приписів. Подібну структуру відображають і сучасні юридичні обов'язки, що ще раз підтверджує той факт, що їх джерелами були як моральні, так і релігійні обов'язки.

Більше того, досліджуючи вплив релігійних обов'язків на становлення правових, неможливо оминати той факт, що першими, хто спробували визначити природу людських обов'язків, були релігійні проповідники. Проте, регулювали такі обов'язки відносини лише між окремо взятою групою віруючих у релігійні приписи індивідів, але, безперечно, ці обов'язки стали підґрунтям для розвитку інституту обов'язків людини і громадянина.

Таким чином, дослідивши систему регулювання відносин у первісному суспільстві, є всі підстави стверджувати, що зародження правових обов'язків відбулося одночасно із становленням суспільства, яке одразу потребувало встановлення правил, що регламентували б

міру належної, необхідної поведінки. Звичайно, обов'язки, що мали місце на ранніх етапах розвитку суспільства були злиттям звичаєвих, моральних та релігійних норм, тому говорити про відокремленість поняття власне правового, безумовно, ще зарано. Та тим не менше, обов'язки на такому ранньому етапі вже втілювали у собі ті характерні риси, що згодом були імплементовані у поняття правового обов'язку, а саме – розуміння обов'язку як міри належної поведінки, наявність тих чи інших санкцій за невиконання чи неналежне виконання обов'язків, диференціація обов'язків на активні та пасивні, відповідна внутрішня структура обов'язку.

Із плином часу відбувається динамічний розвиток та ускладнення суспільних відносин, для належного та ефективного впорядкування яких було замало інструментів соціального регулювання первісного суспільства. Тому виникла необхідність встановлення зрозумілих усім та обов'язкових для всіх правил поведінки, які б змогли забезпечити співіснування людей, що стало неможливим без нових, більш універсальних соціальних регуляторів та засобів забезпечення їх обов'язковості [2, с. 16]. Унаслідок вищенаведених факторів виникає новий суспільний інститут – держава, що започатковує новий етап у розвитку права в цілому та правового обов'язку зокрема.

Із початком становлення перших держав з'являється потреба у створенні єдиних правил поведінки, що забезпечувалися б апаратом державного примусу. На даному етапі у свідомості людини починає з'являтися поняття «право», хоча право на ранніх стадіях розвитку державності носило досить умовний характер з огляду на те, що механізми забезпечення його реалізації та захисту знаходилися у зародковому стані. Саме тут на допомогу прийшли ті соціальні регулятори, які на той час вже були визнаними, проявивши свою ефективність та авторитет, зокрема мова йде про звичаї, моральні та релігійні норми. Таким чином, з одного боку на перших етапах становлення державності відбувається санкціонування тих обов'язків, які мали місце й до появи інституту держави, з іншого боку – із врахуванням потреби вдосконалення системи суспільного регулювання – держава переходить від санкціонування існуючих норм до створення нових приписів, реагуючи на умови та виклики того часу. Отже, у такий спосіб обов'язок зазнає поступової трансформації, починає набувати рис правової визначеності, оскільки формується система писаного права у формі відповідних офіційних джерел права.

Не вдаючись у даному дослідженні до аналізу трансформації змісту правових обов'язків у процесі розвитку держав на різних історичних етапах (що буде предметом подальших науко-

вих розвідок), вважаємо за доцільне звернутись до умов сьогодення. Станом на сьогодні, правові обов'язки виконують важливу роль у механізмі взаємодії держави, права та особистості, без них неможливі ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок у суспільстві, ні, зрештою, збалансована правова система. Правові обов'язки сприяють закріпленню чітких стандартів поведінки у суспільстві, підкреслюючи її найбільш корисні та доцільні варіанти. У змісті правових обов'язків знаходять своє відображення основні засади взаємодії індивіда з суспільством та державою, оскільки саме зобов'язання як інструмент правового регулювання дозволяє створити баланс між інтересами певних суспільних груп та індивіда як їх частини. Так, наприклад, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який міститься у ст. 68 Конституції України, і є одним з інструментів досягнення компромісу та балансу між інтересами окремих учасників суспільних відносин. Окрім того, завдяки своїй імперативності, формальній визначеності і державній захищеності правові обов'язки сприяють у забезпеченні належного та ефективного регулювання суспільних відносин. Проте, на наш погляд, у співвідношенні з категорією прав людини, обов'язки отримують недостатню увагу у контексті доктринального дослідження та закріплення на законодавчому рівні. Варто наголосити також на тому, що жоден міжнародний нормативно-правовий акт окремо не присвячений регламентуванню правових обов'язків. Починаючи з кінця XVIII століття було здійснено декілька спроб щодо створення комплексного міжнародно-правового акту стосовно обов'язків людини, проте, жодна з них не призвела до кінцевого позитивного результату. Одна з останніх спроб закріпити обов'язки людини на міжнародному рівні мала місце у 1997 році, коли було розроблено проект Універсальної декларації обов'язків людини (Universal Declaration of Human Responsibilities).

Універсальна декларація обов'язків людини повинна була стати своєрідним визнаним стандартом у сфері обов'язків для всіх народів і націй. У змісті положень проекту декларації наголошується на ключових обов'язках людини та їх ролі у забезпеченні загального правопорядку. Зокрема, у преамбулі зазначається, що визнання невід'ємної гідності і невідчужуваних прав усіх членів людської спільноти є основою свободи, справедливості й миру у всьому світі та передбачає певні обов'язки та зобов'язання, а нехтування обов'язками людини може призвести до беззаконня та хаосу [3]. Основні ж обов'язки викладені у формі статей (їх є вісімнадцять), що диференціюються за критерієм сфери суспільних відносин. Керівними ж обов'язками – фун-

даментальними принципами людства – декларація проголошує наступні:

– кожна людина, незалежно від статі, етнічного походження, соціального статусу, політичних поглядів, мови, віку, національності чи релігійних вірувань зобов'язана гуманно ставитися до всіх інших людей;

– жодна людина не повинна підтримувати будь-яку форму негуманної поведінки, натомість усі люди зобов'язані прагнути до гідності та самоповаги інших;

– кожен зобов'язаний сприяти утвердженню добра й уникати зла в усіх аспектах;

– усі люди, наділені розумом і свідомістю, повинні прийняти зобов'язання перед кожним і усіма: чиніть так з іншими, як ви хотіли б щоб чинили з вами [3].

Виходячи з положень Декларації, можемо стверджувати, що вона мала на меті продемонструвати тісний взаємозв'язок прав та обов'язків, більше того, їх взаємозалежність. Універсальна декларація обов'язків людини повинна була стати способом балансування між свободою та відповідальністю у суспільстві, а також інструментом розвитку найповнішого почуття відповідальності у членів суспільства, наголошуючи, що без виконання та дотримання обов'язків неможлива належна і вільна реалізація прав людини [4, с. 7].

На наш погляд, прийняття даної Декларації сприяло б виведенню правового обов'язку на новий рівень розвитку, зокрема через проголошення та закріплення керівних обов'язків на міжнародному рівні. Важливо зауважити, що попри те, що встановлення тих чи інших зобов'язань у окремо взятих державах відштовхується від побутуючих правових та культурних традицій, що забезпечує їх унікальність та ефективність у межах визначеного суспільства [5, с. 3], закріплення керівних обов'язків, заснованих на ідеях гуманності, гідності, рівності у єдиному міжнародно-правовому акті, створило б своєрідний базис для всіх національних правових систем і у перспективі сприяло б утвердженню єдиного підходу до розуміння обов'язків людини. Більше того, прийняття такого нормативного акту, дійсно, забезпечило б певну рівновагу між правами людини та її обов'язками, а також підвищило б роль та значення останніх.

Безумовно, станом на сьогодні ведеться обговорення обов'язків людини у контексті універсальних моральних вимог для всього людства, незалежно від культур і традицій. Проте, міжнародні документи, що містять загальновизнані стандарти прав людини (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про захист прав людини та основополож-

них свобод) не зосереджені на зобов'язаннях людини у такій ж мірі як на правах. На відміну від прав людини, обов'язки людини згадуються абстрактно, тобто здебільшого як необхідність поважати та не порушувати права інших. Обов'язки ж людини, у свою чергу, не обмежуються внутрішнім переконанням щодо поваги до прав інших, адже майже кожне право людини природно пов'язане з відповідальністю людини та її обов'язком, який передбачає можливість реалізації цього права всіма членами суспільства.

Таким чином, тенденція щодо обмеженої уваги обов'язкам людини на міжнародному рівні, на наш погляд, у перспективі може призвести до суттєвого дисбалансу між правами та обов'язками людини, що створить перешкоди у належній реалізації основоположних прав людини, адже як відомо – «немає прав без обов'язків». З метою попередження такої перспективи слід переглянути практику закріплення та тлумачення обов'язків, у першу чергу, саме на міжнародному рівні, а також сприяти підвищенню ролі та значення правових обов'язків у правосвідомості суспільства, акцентуючи на їх взаємопов'язаності з правами людини та їх реалізації.

Висновки. На основі вищенаведеного дослідження, можна стверджувати, що, перш за все, джерелами юридичних обов'язків є обов'язки людини у первісному суспільстві, які були засновані на звичаях, традиціях, нормах моралі, релігійних нормах. Безсумнівно, такі обов'язки не могли називатися правовими, проте окремі риси, зокрема – диференціація обов'язків на активні та пасивні, настання відповідальності за їх недотримання чи невиконання, втілення у їх змісті міри необхідної, суспільно корисної поведінки – свідчать про те, що вони були витокami майбутнього поняття правового обов'язку. З розвитком суспільства, з початком становлення перших держав ці обов'язки змінювалися, з'явилися обов'язки громадян, закріплені у відповідних актах держави. Основною ж ознакою обов'язків була і залишається необхідність певної поведінки. Спочатку така поведінка була визначена об'єктивними законами спільного життя, сьогодні ж відповідні норми зафіксовані у національному законодавстві різних держав. Правова необхідність, зазначена в юридичному обов'язку, визначена державою і, як правило, забезпечується державними засобами (переконанням, стимулюванням, покаранням). Аналізуючи зміст основних міжнародно-правових актів, що є джерелами стандартів у галузі прав людини, можемо підкреслити лише фрагментарну та абстрактну роль обов'язків у їх змісті. Спроба ж прийняти Універсальну декларацію обов'язків людини у 1987 році, що мала на меті сформулювати керівні засади щодо встановлення право-

вих зобов'язань людини та збалансувати права людини з її обов'язками, у результаті зазнала невдачі.

На наш погляд, відведення такої незначної уваги правовим обов'язкам на міжнародному рівні потенційно може створити перешкоди для ефективної та повноцінної реалізації основоположних прав людини, оскільки саме обов'язки є гарантією дотримання та втілення прав людини. Кожному праву кореспондує відповідний обов'язок, на якому необхідно так само наголосувати, що у перспективі сприятиме збалансуванню свободи індивіда у суспільстві та його відповідальності. Суспільство, у якому кожен вимагає прав, але не готовий взяти на себе відповідний спектр обов'язків, у перспективі може стати нерівним, суперечливим та навіть антагоністичним. Саме тому вважаємо, що для належного розвитку категорії правового обов'язку у найближчому майбутньому необхідно переглянути практику його закріплення та тлумачення, як на національному, так на міжнародному рівнях. Крім того, ефективним інструментом у ході зміцнення позицій правового обов'язку та підвищення його ролі стане просвітницька діяльність усередині суспільства, з акцентом на беззаперечному значенні обов'язку для реалізації основоположних прав кожного індивіда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заєць А.П. Первісне суспільство і право. *Наукові записки НаУКМА*. Сер. Юридичні науки. 2018, Том 2, с. 13–19.
2. Стреблицька Л.Н. Теорія держави і права. *Навчальний посібник*. Київ, 2016 р., 332 с.
3. Універсальна декларація обов'язків людини. 1987 р. URL: <https://www.interactioncouncil.org/sites/default/files/Ukrainian.pdf>.
4. Singh A.K. Universal Declaration of Human Responsibilities: A Distant Dream in 21st Century. *Pen Acclaims*, 9, p. 1–9.
5. Tyrhomirov O. Information human obligations: states and prospects of doctrine interpretation. *The Age of Human Rights Journal*, 21, p. 1–19.
6. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Аналітично-порівняльне право*. № 2.2022. С. 44–52.
7. Попович Т.П. Співвідношення права та обов'язку: морально-етичні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 80. 2023. С. 426–431.
8. Попович Т.П. Релігійні підґрунтя обов'язку. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 78–82.
9. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації. *Дисертація*. 2019 р., 195 с.
10. Шумський І.К. До питання соціальних регуляторів первісного суспільства: історико-правовий вимір. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2023, № 64, с. 4–7.